

הקדיש

אביגדור שנאן

הציבור היושב כאן איננו זקוק שאציג בפניו את הסידור, ואף לא את הקדיש שאני בא לדבר בתולדותיו. אנסה לסכם במילים ספורות ובזמן קצר את מה שאנו יודעים על תולדותיו של הקדיש, שהוא בוודאי מן התפילות המרכזיות שבסידור התפילה ובחיי היהודים בכלל, בבית-הכנסת ומחוצה לו. גם בציבוריות הישראלית הלא-דתית הוא מן הטכסטים הנפוצים ביותר בהקשר של ימי זיכרון ממלכתיים וכל כיוצא בזה. גם אנשים שכבר אינם פוקדים את בית-הכנסת דרך קבע עדיין חשים בצורך לבוא, ולו פעם בשנה, לומר קדיש על בן משפחה, או נחשפים לקדיש, כאמור, באירועים ציבוריים שונים. אני רוצה להציג את תולדותיו של הקדיש תוך הצבעה על כמה קושיות, שאלות ותמיהות שהטכסט הזה מעורר.

לקדיש חמש צורות כהופעתו בסידור היום, והן על-פי סדר האלף-בית (ובמתכוון בחרתי לקבוע את סדרן על פי אלפא-ביתא ולא בדרך אחרת, כדי לא לקבוע מה קדום ומה מאוחר): [א] חצי הקדיש המשמש באופן כללי כחוליית מעבר בין חלק לחלק בעולם התפילה, למשל, בין קריאת התורה להפטרה, או בין קריאת שמע של ערבית לבין העמידה; [ב] קדיש דרבנן, הנאמר בציבור לאחר לימוד תורה שבעל-פה; [ג] קדיש יתום, ששמו מעיד עליו, והוא הקדיש הקשור לטקס הקבורה, לאחד עשר חודשי האבלות של הבנים ולימי הזיכרון; [ד] קדיש לחדתא, אותו קדיש חד פעמי מיוחד שנאמר במנהג אשכנז פעם אחת במסגרת הלוויה, אבל גם בהקשרים אחרים, כגון בשעת סיום של יחידת לימוד ארוכה, כגון מסכת שלמה בתלמוד; [ה] והקדיש השלם, קדיש "תתקבל", שאותו אומר החזן לאחר כל אחת משלוש התפילות היומיות (וגם אחרי מוסף ונעילה בזמנן).

העובדה הזאת כשלעצמה די היה בה כדי לעורר תמיהה. היש בסידור עוד דוגמא לטכסט אחד שממלא פונקציות כל-כך שונות, וגם נאמר בידי אנשים כל-כך שונים – החזן, האבל, הגבאי או הקורא בתורה, אחד מן הציבור יהא אשר יהא – בתפקידים שונים: בחתימת התפילה, כחוליית מעבר, כסימן לאבלות, בסיום הלימוד? השאלה הזאת כשלעצמה מעוררת את הקושיה מה עיקר ומה טפל, מה מוקדם ומה מאוחר? האם תולדות הקדיש יסבירו לנו אין נהווה טכסט הממלא,

בצורות שונות, חמש פונקציות שונות?

הקושי השני שעלינו להתייחס אליו היא שאלת השפה הארמית. סידור התפילה, כידוע, כתוב עברית, עברית נפלאה – תפילת העמידה, קריאת שמע וברכותיה, ברכת המזון, ברכות ההפטרות. תמיד לשון קודש, ולפתע תפילה כל-כך מרכזית, החוזרת כל כך הרבה פעמים במהלך היום, ודווקא בארמית. יש אמנם פה ושם עוד שברירי ארמית בסידור – "יקום פורקן" מתקופת הגאונים, "ברוך שמי" שהוא ציטוט מן "הזוהר", פסוקי תרגום בקידושא דסידרא, הפסוק האחרון בקריאת שירת הים, שנוסף בהשפעת הקבלה, אבל אלה הם טפלים ובטלים בשישים. היות הקדיש בארמית היא עובדה הדורשת הסבר.

השאלה השלישית עולה מן העובדה המפתיעה, שלא כולנו מודעים לה, ששמו של הקב"ה אינו נזכר בתפילה זו כלל. היא פותחת, אם נתרגם אותה לעברית, במילים "יתגדל ויתקדש שמו הגדול". שמו של מי? כולנו יודעים, אבל מדוע איננו אומרים? "בעולם שברא כרצונו", מדוע לא לומר מי ברא את העולם? מדוע לא לומר כרצונו של מי? "וימליך מלכותו" – מדוע הבריחה הזאת מהזכרת שמו של הקב"ה? סידור התפילה אינו מהסס מלהזכיר את שם ה' בצורה המפורשת ביותר, כמעט בשם האינטימי ביותר שמותר לנו להגות, והנה כאן תפילה שלמה שאין בה השם המפורש בן ארבע האותיות בהגייה זו או אחרת, ויש בה כל מיני תחליפים ומעתיקים, כגון: "עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום" במקום לומר ה' יעשה שלום, או הביטוי "אבינו שבשמים, אבונא דבשמיא". מהיכן כל הביטויים האלה? מדוע ההירתעות הזאת מהזכרה מפורשת של

שחרית לחול

93

יקום במקום קדשו: נקי כפים ובר לבב, אשר לא נשא לשון נפשי, ולא נשבע למרמה: ישא ברכה מאת יי, וצדקה מאת יי יעשו: זה דור דרשיו, מבקשי פניו יעקב מלה: שאו שערים ראשיכם, והנשאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד: מי זה מלך הכבוד, יי עוז וגבור, יי גבור מלחמה: שאו שערים ראשיכם ונשאו פתחי עולם, ויבא מלך הכבוד: מי הוא זה מלך הכבוד, יי צבאות הוא מלך הכבוד מלה:

הושיענו יי אלוינו ומקצנו מן הגוים לתורת לשם קדשך, להשחבך בתהלתך: ברוך יי אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ואמר כל העם אמן הלה: ברוך יי מציון שבן ירושלים הלה: ברוך יי אלהים אלהי ישראל, עשה נקמות לבדו: וברוך שם כבודו לעולם ועלמא כבודו את כל הארץ, אמן ואמן:

קדיש יתום

יתגדל ויתקדש שמה רבא. בעלמא די ברא ברעוה וימליך מלכותה ויצמח פורקנה ויכרב (גיא) קין משחתה. בתיבון וקיימון ודחי דכל בית ישראל בענא וקומן קריב ואמרו אמן. יהא שמה רבא מברה לעלם ולעלמי עלמא:

יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתגדר ויתעלה ויתהלל שמה רבא וימליך ברוך הוא בעלמא (בעשיית ובעלמא מבר) מן כל ברבא ושרתא ושרתא ושרתא ושרתא, ונחמא, ונחמא, ונחמא, ונחמא: יהא שמה רבא מן שמיא וחיים טובים עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן:

עשה שלום (בעשיית השלום) במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן:

בשני כשנת היום, יום שני בשבת, שני היום היום אומרים בבית הסקנא: שיר מזמור לבני קרח: גדול יי ומחלל מאד, בעיר אלוינו הר קדשו: יפה נוף משוש כל הארץ הר ציון, ירפתי צפון קרית מלך רב: אלהים בארמנותיה נודע למשגב: כי הנה המלכים נועדו, עברו יחדיו: המה ראו בן תמתי, גבולו נחפזו: רעדו אחותם שם, חיל ביולדה: ברוח קדים, תשבר אנית מרשיש: כאשר שמענו בן ראינו בעיר יי צבאות, בעיר אלוינו, אלהים

קדיש, סידור "תפילת כל פה"
הוצאת אשכול ירושלים, התש"מ.

מי שמתפללים אליו, כאשר בתפילת העמידה, למשל, אומרים במפורש "ברוך אתה" ואומרים את השם?

יתר על כן, וזו השאלה האחרונה: איך נסביר את התופעה המשוונה של "ואמרו אמן"? לשם מה? מה המשמעות של קריאה זו? מדוע בעמידה, בקריאת שמע, בברכת המזון ובברכות ההפטרה איננו עושים כך, ורק כאן באה לפתע ההכרזה לציבור: "עכשיו צריך לומר אמן", והציבור אומר "אמן"?

יש פה אפוא כמה וכמה שאלות העולות מתוך קריאה בסידור התפילה ובקדיש, ועליהן אני מבקש להשיב בעקבות מה שלמדתי בנושא הקדיש, החל ממחקריו של אלבוגן בתחילת המאה וקודם לכן עוד בספרו של דויד דה סול לה פול "קדיש", המשך במחקריו של מורי ורבי, יוסף היינימן זכרו לברכה, וכלה בכתביהם של אחרים. מה אנחנו יכולים לומר על תולדות הקדיש, והאם יהיה במה שנאמר כדי לענות על השאלות שהצגתי? דומה שתיאור תולדות הקדיש יסייע לנו להבין ולפתור שאלות אלה.

המוצא לכל שאלה בתולדות התפילה הוא תמיד המקרא, אך במקרה שלנו אין לקדיש כל יסוד במקרא, להוציא פסוק בספר דניאל ("להווי שמיה די אלהא מברך מן עלמא ועד עלמא") שהוא הגרעין הלשוני של המענה בקדיש ("יהא שמיה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיא"). מכאן שעלינו לעבור אל תקופה מאוחרת יותר, אל התקופה הבתר-מקראית. מתי לראשונה שמענו על קיומה של תפילת הקדיש? מתי נרמזנו על היות הקדיש נאמר? ממתי עם ישראל מחזיק את הקדיש ברפרטואר בית-הכנסת שלו? ראשית יש לבדוק, כמובן, את המשנה, אך מתברר שאין במשנה רמז לקדיש, אלא אדרבא, דומה שבקטע אחד – קטע המונה דברים הדורשים מניין לשם אמירתם כגון תפילת העמידה או קריאת התורה (משנה מגילה ד, ג) – אין הקדיש נזכר, וזו מעין שתיקה רועמת, המעידה שעדיין לא היה הקדיש בחינת תפילה מוכרת.

מקצת מן החוקרים מרחיקים את עדותם מן המשנה אל מקור חיצוני, אל ספרות הקודש של הדת הנוצרית, זו המכונה בשם "הברית החדשה", אשר מעידה, וכך מסכימים רוב החוקרים, שאכן היה לקדיש קיום כלשהו כבר במאה הראשונה לספירה, כלומר בימיו של אותו איש, אלא שעדיין לא כתפילת קבע ציבורית הדורשת מניין. אם קוראים נכונה את דבריו של מחולל הדת החדשה שבא מנצרת ואת נוסח התפילה שהוא מציע שם, מסתבר שהוא מדבר על סיטואציה שבה אדם מתפלל בינו לבין קונו: סוגר את הדלת ונועל אותה, נכנס הביתה ומדבר אל אביו שבשמיים ואומר לו מה שאומר. הטכסט במקורו נאמר מן הסתם בארמית, תורגם ליוונית, ואני חוזר ומתרגם אותו לארמית. וכך בערך תישמע פתיחתה של אותה תפילה (המוכרת בעולם

וְעַתָּה יִגְדֵּל נָא כְּחֹדֶשׁ דְּבִרְתָּ לְאֹמֶר.
זְכוֹר רַחֲמֶיךָ יי וַחֲסִדֶיךָ כִּי מַעֲוֹלָם הָמָּה.

קדיש שלם:

יִתְגַּדֵּל וַיִּתְקַדֵּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא
בְּעֻלְמָא דִּי בְּרָא כְרַעוּתָהּ
וַיִּמְלִיךְ מַלְכוּתָהּ
בְּחַיִּיכוֹן וּבְיוֹמֵיכוֹן וּבְחַיֵּי דְכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל
בְּעֻלְאָ וּבְזִמְן קָרִיב
וְאֹמְרוּ אָמֵן.
יְיָהּ שְׁמֵהּ רַבָּא מְבָרַךְ לְעָלְמָא וּלְעָלְמֵי עָלְמֵי
יְתִבְרַךְ וַיִּשְׁתַּבַּח וַיִּתְפָּאֵר וַיִּתְרוֹמֵם וַיִּתְנַשֵּׂא
וַיִּתְהַדָּר וַיִּתְעַלֶּה וַיִּתְהַלָּל שְׁמֵהּ דְּקֻדְשָׁא בְּרִיךְ הוּא
לְעֵלְא מִן כָּל בְּרַכְתָּא
/ בעשרת ימי תשובה: לְעֵלְא לְעֵלְא מְכַל בְּרַכְתָּא /
וְשִׁירְתָּא
תְּשַׁבַּחְתָּא וְנִתְמַתָּא דְאֹמִירָן בְּעֻלְמָא
וְאֹמְרוּ אָמֵן.
תְּתַקַּבֵּל צְלוֹתָהוֹן וּבְעוּתָהוֹן דְּכָל יִשְׂרָאֵל
קִדְּם אַבוּהוֹן דִּי בְּשִׁמְיָא וְאֹמְרוּ אָמֵן.
יְיָהּ שְׁלָמָא רַבָּא מִן שְׁמֵי
וְחַיִּים עָלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל
וְאֹמְרוּ אָמֵן.
עֲשֵׂה שְׁלוֹם / בעשרת ימי תשובה: הַשְׁלוֹם / בְּמִרוֹמֵי
הוּא יַעֲשֵׂה שְׁלוֹם עָלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל
וְאֹמְרוּ אָמֵן.

"קדיש" מתוך סידור
תפילה, הוצאת קורן
ירושלים, התש"מ.

המערבי בשם pater noster [=אבינו]). "אבונא דבשמיא, יתקדש שמך, תאתי מלכותך, יעבד רעותך בארעא כבשמיא", או בעברית: "אבינו שבשמים, יתקדש שמך, תבוא מלכותך, ייעשה רצונך בשמיים כבארץ". התפילה הזו מוצגת כתפילת פרט שאדם אומר אותה ביחידות, והרבה מן החוקרים סבורים שכאן כבר עדות ראשונה שאכן בעולם התפילה היהודי הקדום סבבו טכסטים כגון אלה, אבל כיוון שהם אינם תפילת קבע ולא תפילת ציבור ואין מניין נדרש לשם אמירתם, תפילת הקדיש אינה מופיעה במשנה.

בין כך ובין כך כדי לתאר את תולדות הקדיש עלינו לדלג כמה מאות שנים קדימה, ולראות האם ספרות האמוראים מסייעת בידינו יותר בסוגיה זו. וכאן נוהגים להביא סיפור ידוע מן התלמוד הבבלי:

אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל, בא לי אליהו הנביא זכור לטוב, ושמר לי על הפתח עד שסיימתי את תפילתי [...] אמר לי: "בני, מה קול שמעת בחורבה זו?" ואמרתי לו: "שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות", ואמר לי: "חייך וחיי ראשך, לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא בכל יום ויום שלוש פעמים אומרת כך, ולא זו בלבד אלא בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיא הגדול מבורך, הקדוש ברוך הוא מנענע בראשו ואומר "וכו' (ברכות ג ע"א).

רבים נוהגים להביא את הברייתא הזו בשם רבי יוסי כראייה לקיומה של תפילת הקדיש בימי התנאים או בתחילת תקופת האמוראים. כפי שראינו, הופיע כאן הביטוי "יהא שמו הגדול מבורך" (ובארמית הוא: "יהא שמיא רבא מברך"), כענייה ציבורית הנאמרת בבית הכנסת ובבית המדרש. אבל שאלה היא האם אכן נרמז כאן דווקא הקדיש, או שמא נרמזת כאן ענייה ציבורית אחרת. הבוחן את הסידור יגלה שבארבע הזדמנויות שונות המקשיב לתפילה, המשיב, עונה בפורמולה דומה. בקדיש אנחנו עונים: "יהא שמיא רבא מברך לעלם ולעלמי עלמא" (=יהא שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים); בברכת המזון משיבים על ההזמנה "רבותי, נברך", במילים: "יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם", ובמענה זה נמצא אותם מרכיבים לשוניים וענייניים כבמענה הקדיש. על ההזמנה לתפילה, "ברכו", המענה הוא: "ברוך ה' המבורך לעולם ועד". וגם בקריאת שמע המענה על הקריאה "שמע ישראל" הוא: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". בכל המענים האלה נמצא לא רק מילים מן השורש ב-ר-ך אלא גם את הזכרת השם וביטוי כלשהו של זמן (לעלם ולעלמי עלמא, מעתה ועד עולם, לעולם ועד), והדמיון ברור.

יש טוענים, ויש להם על מה שיסמוכו, כי בתקופות קדומות, בשלבים ראשונים של התהוות הסידור, יכלו משפטים/מענים אלה להחליף זה את זה. עדיין לא נקבע סופית שיש לענות בהקשר אחד "יהי שם ה' מבורך" ואילו בהקשר אחר דווקא "יהא שמה מבורך", ובמקום שלישי "ברוך שם כבוד מלכותו". אלה היו מענים שונים ששימשו כאלטרנטיבות אשר המאזין יכול היה לעשות שימוש בכל אחד מהם כאשר נתבקש להשיב על הזכרת שם ה' או נקרא לברך. אביא ראייה אחת להוכחת טענה זו: על פי התרגומים הארמיים לפסוק "שמע ישראל" שבספר דברים, אמרו פסוק זה בני יעקב לאביהם הזקן השוכב על ערש דווי. הוא חושש שמא יש פסול בבניו, ואומר: שמא יש ביניכם מישהו שלא ילך בדרכי – כשם שישמעאל ועשו לא הלכו בדרך אבותיהם – והבנים, אליבא דחלק מן התרגומים, עונים לאביהם: "שמע, ישראל", כלומר, הקשב ישראל אבינו, "ה' אחד", ובעקבות זאת אומר יעקב: "יהא שמה רבא מברך לעלם", משפט המוכר לנו, כמובן, כמענה הקדיש.

לכן, אם אומר כאן רבי יוסי שהציבור עונה בבית-כנסת ובבית המדרש "יהא שמו הגדול מבורך", עדיין אין כאן הוכחה מוחלטת שבקדיש עסקין, ועדיין אפשר, אם כי אולי בדוחק מסוים, לטעון שאלה המענים של "שמע", של "ברכו" וכיוצא בזה. כדי למצוא תשובה יותר מוצקת לקיומו של הקדיש עלינו לפנות אל הטכסט הבא, שהוא מאוחר יותר, מתקופת האמוראים. בתלמוד הבבלי (סוטה מט ע"א) נדונה מעין קינה על מצבו של העולם, החותמת את משנת סוטה. רבן שמעון בן גמליאל אומר בשמו של רבי יהושע שמיום שחרב בית-המקדש אין יום שקללתו פחותה מחבריו, ובאה שם עוד רשימה ארוכה של אירועי משבר ההולכים ומחריפים. ובעקבות זאת שואל התלמוד: "עלמא אמאי קא מקיים?" – כלומר: אם הכל כה רע, על מה עומד העולם ומתקיים? ותשובתו: "אקדושה דסדרא" [כלומר: על הקטע המוכר לנו כ"ובא לציון גואל"] ו"א'יהא שמה רבא' דאגדתא", על אמירת "יהא שמה רבא" בהקשר של דברי אגדה. דומה שכאן עלינו על ראייה ראשונה לקיומו של הקדיש, וכן על משפט מפתח להבנת תולדותיו, שכן יש לפרש את "אגדתא" האמור כאן כמתייחס לאמירת דברי אגדה בציבור, לדרשה ציבורית הנאמרת בבתי כנסת ובבתי מדרש גם יחד.

אומר זאת בצורה מפורשת טכסט אחר, מדרש המצוטט בילקוט שמעוני (שהוא כשלעצמו חיבור מאוחר, אך מקורותיו קדומים): "אמר רבי שמעון: אימתי מתעלה שמו של הקב"ה בעולמו? בשעה שישיראל נאספין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ונותנין שבח וגדולה לקב"ה. ואמר רבי ישמעאל: באותה שעה, כששומעים אגדה מפי חכם ועונים 'אמן, יהא שמה רבא מברך', הקב"ה שמח וקורא למלאכיו לראות את העם המשבח אותו". קטע מדרשי זה מסביר

לנו את מוצאו של הקדיש. הקדיש היא ככל הנראה תפילת רשות ספונטנית, שנולדה בסמוך לאמירת דרשה בציבור בידי דרשנים, כאשר ניסוח הקדיש נשאר פתוח במידה מרובה והיה תלוי בדרשן וברצונותיו, בקהלו, בתקופתו וביכולותיו. עומד לו ציבור גדול, שומע דברי תורה, והדרשן והציבור מסיימים את המפגש שעיקרו דרשה בציבור במעין תפילה חגיגית, כללית, שכל הציבור נוטל בה חלק, ואז הדרשן פותח בארמית, שפת העם ואולי גם שפת הדרשה, ואומר: "יתגדל ויתקדש שמו הגדול", ואינו מזכיר את שם ה' לאורך כל התפילה כולה, כי ההקשר כאן הוא הקשר של דרשה, לא הקשר של בית כנסת ולא של תפילת חובה. גם בדרשות חז"ל ישנה התחמקות מהזכרת השם המפורש ונטייה להעדיף כל מיני תחליפים כגון "הקדוש ברוך הוא", "מי שאמר והיה העולם", "אבינו שבשמים" וכדומה. אפילו הנוסחה "ואמרו אמן" מתאימה להקשר של דרשה בציבור ולתפילה ספונטנית המתחדשת ומשתנה. איך ידע הקהל מתי לענות "אמן" אם לא יאמר לו זאת מפורשות מעצב התפילה?

לשון אחר, ההנחה שהקדיש נולד בהקשר לדברי אגדה בציבור מסבירה בבת אחת את השפה הארמית, את היעדר שם ה', את השימוש בתחליפים לשם ה' ואת הפורמולה "ואמרו אמן", ונראה לי שכיום מקובל למדי לומר במחקר שאכן כך נולד הקדיש, לא כתפילת קבע בבית הכנסת אלא בתפילת רשות משתנה ומתגוונת בהקשרים של דרשה ציבורית. קדיש דרבנן, המשמש בפינו כיום בעקבות לימוד תורה שבעל פה בציבור, משמר אפוא את תפקידו הראשוני של טכסט זה.

לגבי המשך תולדותיו של הקדיש יש לומר שבחיבור מאוחר יותר, מסכת סופרים, חיבור מראשית ימי הגאונים (המאה השביעית או השמינית, העורך) עולה כי הקדיש כבר ממלא שלושה תפקידים: חצי קדיש, קדיש דרבנן וקדיש שלם. מסכת סופרים עדיין אינה מודעת כלל לתפקיד העיקרי של הקדיש שבפינו, כשהוא מתקשר למוות, שכול, אבלות ויתמות. הוא הדין גם בסידור הראשון שבידינו, סידורו של רב עמרם גאון, איש בבל של המאה התשיעית. גם רב עמרם גאון מזכיר את הקדיש בשלושה תפקידים בלבד: חצי קדיש, קדיש תתקבל (הוא קדיש שלם) וקדיש דרבנן, וגם בו לא נמצא את הקדיש הקשור לאבלות. הוא הדין למעשה גם ברמב"ם, איש מצרים של המאה ה"ב, שבסידור התפילה שחיבר מצויים קדישים רבים, אבל תמיד רק חצי קדיש, קדיש שלם וקדיש דרבנן.

לעומת זאת, בסידור שכתב רב סעדיה גאון, בבבל של המאה העשירית, יש כבר חידוש מסוים בענייננו. גם רב סעדיה מביא בסידורו רק את שלושת סוגי הקדיש שהזכרנו לעיל, אבל הוא מוסיף הערה מעניינת בשולי הדיון: "היחיד לא יברך אחרי גמר הקריאה והלימוד", רוצה לומר: מי שלומד תורה או תורה שעל פה כשהוא לבדו, איננו מברך על גמר הלימוד, אבל "אם היו

אחרי לימוד תורה שבעל פה בצבור אומר היתום או האבל קדיש דרבנן:
קדיש אמרים רק כשיש עשרה אנשים מבוגרים המהווים מנין.

קדיש דרבנן

יִתְגַּדַּל וַיִּתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא. [עונים: אמן]
בְּעֶלְמָא דִּי בְּרָא כְרַעוּתָהּ וַיִּמְלִיךְ מַלְכוּתָהּ
וַיַּצְמַח פְּרָקְקָהּ וַיִּקְרַב מְשִׁיחָהּ, [עונים: אמן]
בְּחַיִּיכוֹן וּבְיוֹמֵיכוֹן וּבְחַיֵּי דְכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל,
בְּעֶגְלָא וּבְזִמְן קָרִיב, וְאִמְרוּ אָמֵן:

[וגם הקהל אומר] **יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּא מְבָרַךְ לְעֵלְמָא**
וּלְעֵלְמֵי עֲלְמֵיָא.

יִתְבָּרַךְ, וַיִּשְׁתַּבַּח, וַיִּתְפָּאֵר, וַיִּתְרוֹמֵם,
וַיִּתְנַשֵּׂא, וַיִּתְהַדָּר, וַיִּתְעַלֶּה, וַיִּתְהַלָּל, שְׁמֵהּ
דְּקֻדְשָׁא בְּרִיךְ הוּא, [עונים: אמן] **לְעֵלְא מִן כָּל**
בְּרַכְתָּא [בְּעֶשְׂרֵת יְמֵי תְשׁוּבָה: לְעֵלְא לְעֵלְא מִכָּל
בְּרַכְתָּא] וְשִׁירְתָּא תִּשְׁבַּחְתָּא וְנִחַמְתָּא
דְּאִמְרֵיהּ בְּעֶלְמָא, וְאִמְרוּ אָמֵן:

עַל יִשְׂרָאֵל וְעַל רַבָּנָא וְעַל תַּלְמִידֵיהוֹן, וְעַל
כָּל תַּלְמִידֵי תַלְמִידֵיהוֹן, וְעַל כָּל מֵאן
דְּעִסְקִין בְּאוֹרֵיתָא, דִּי בְּאַתְרָא קְדִישָׁא
הָדִין וְדִי בְּכָל אֶתְר וְאַתְר, יְהֵא לְהוֹן וּלְכוֹן
שְׁלָמָא רַבָּא, חֲנָא וְחֻסְדָּא וְרַחֲמֵי וְחַיֵּי
אַרְיֵכִי וּמְזוּגֵי רְיוּחֵי וּפּוֹרְקָנָא מִן קֳדָם
אַבוּהוֹן דִּי בְּשִׁמְיָא וְאִמְרוּ אָמֵן:

יְהֵא שְׁלָמָא רַבָּא מִן שְׁמֵיָא, וְחַיִּים טוֹבִים
עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ אָמֵן:

יִתְגַּדַּל וַיִּתְקַדַּשׁ שְׁמוֹ הַגָּדוֹל,
בְּעוֹלָם אֲשֶׁר בָּרָא כְרַצּוֹנוֹ, וַיִּמְלִיךְ
מַלְכוּתוֹ, וַיַּצְמִיחַ יְשׁוּעָתוֹ, וַיִּקְרַב
מְשִׁיחוֹ, בְּחַיִּיכֶם וּבְיוֹמֵיכֶם וּבְחַיֵּי
כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל בְּמַהֲרָה וּבְזִמְן
קָרוֹב, וְאִמְרוּ: אָמֵן.

יְהִי שְׁמוֹ הַגָּדוֹל מְבָרַךְ לְעוֹלָם
וּלְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים.

יִתְבָּרַךְ וַיִּשְׁתַּבַּח וַיִּתְפָּאֵר
וַיִּתְרוֹמֵם וַיִּתְנַשֵּׂא וַיִּתְהַדָּר וַיִּתְעַלֶּה
וַיִּתְהַלָּל שְׁמוֹ שֶׁל הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ
הוּא, לְמַעַלְה מִכָּל הַבְּרָכוֹת
וְהַשִּׁירוֹת, הַתִּשְׁבָּחוֹת וְהַנְּחֻמוֹת,
הָאִמּוּרוֹת בְּעוֹלָם, וְאִמְרוּ: אָמֵן.

עַל יִשְׂרָאֵל וְעַל רַבּוֹתֵינוּ וְעַל
תַּלְמִידֵיהֶם וְעַל כָּל תַּלְמִידֵי
תַּלְמִידֵיהֶם וְעַל כָּל מִי שְׁעוֹסְקִים
בְּתוֹרָה, אֲשֶׁר בְּמָקוֹם הַקְּדוֹשׁ הַזֶּה
וְאֲשֶׁר בְּכָל מָקוֹם וּמָקוֹם, יְהִי לָהֶם
וְלָכֶם שְׁלוֹם רַב, חֵן וְחֶסֶד וְרַחֲמִים
וְחַיִּים אֲרֻכִּים וּמְזוּנוֹת מְרוּחִים,
וַיִּשְׁעָה מִלְּפָנֵי אֲבִיהֶם שְׂבִשְׁמִים,
וְאִמְרוּ: אָמֵן.

יְהִי שְׁלוֹם רַב מִן הַשְּׁמִים וְחַיִּים
טוֹבִים עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל,
וְאִמְרוּ: אָמֵן.

עֲשֵׂה שְׁלוֹם [בְּעֶשְׂרֵת יְמֵי תְשׁוּבָה: הַשְּׁלוֹם] בְּמְרוֹמָיו, הוּא בְּרַחֲמָיו יַעֲשֵׂה שְׁלוֹם
עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ אָמֵן:

בשבת ויום טוב, בהושענא רבה, ביום העצמאות ובכ"ח באייר ממשיכים "הודו לה' קראו בשמו" שבעמוד 152

הקדיש נאמר בשפה הארמית שהיתה שפת העם בתקופת התלמוד. השימוש בשפת הדיבור היומיומית מעיד על עממיות תפילה זו הנאמרת על ידי הקהל והחזן.

ה"קדיש" הינה אחת התפילות המפורסמות ביותר שבסידור התפילה.

ה"קדיש" נכתב במקורו בארמית וענינו העיקרי הוא דברי שבח לה' בורא עולם כרצונו, שמלכותו וישועתו תצמח בקרב, ותפילות ישראל לפני אביהם שבשמים יביאו שלום לעם ולעולם כולו.

מצויים ארבעה סוגי "קדיש" לפי תפקידיהם ומקומם בתפילה:

"הקדיש השלם" – חותם כל תפילה בצבור.

"חצי קדיש" – מחבר בין פרקי התפילה השונים.

"קדיש דרבנן" – נאמר אחרי לימוד בצוותא של פרקי משנה או תלמוד. מוסיפים בו תפילה לשלומם של תלמידי חכמים הלומדים ומלמדים תורה ברבים.

"קדיש יחום" – הנאמר על ידי אבל (ולאו דווקא יתום) במשך אחד עשר חודש מיום הפטירה.

קדיש דרבנן, סידור כלל ישראלי, הוצאת ידיעות ספרים, תשס"א.

שם עשרה לומדים", כלומר, אם למדו במניין, "יאמרו בגומרם 'ברוך א-לוהינו' [כנראה הכוונה לחלק מקדושא דסידרא] וכן קדיש תתקבל [הוא הקדיש הרגיל] ומוסיפים בו 'דעתיד לחדתא עלמא ולאחייא מתיא'", כלומר אותו חלק מן הקדיש הנאמר בנוסח אשכנז בבית הקברות ובטקסי סיום חגיגיים של לימוד. עד כאן אין בדברים הפתעה גדולה, אך בעקבות זאת אומר הגאון: "ויש אנשים שאומרים קדיש זה אחרי קבורת המת, ואין זה מן העיקר". רב סעדיה מעיד כי יש האומרים קדיש זה בקשר ללוויית המת, אבל הוא פוסל את הדבר, ואינו רואה אותו בעין יפה. לא נתברר לנו מי הם אותם אנשים שעושים כך, אבל ברור שרב סעדיה גאון פוסל את המנהג לומר את הקדיש (לפחות פעם אחת) בבית הקברות.

מתי אפוא קיבל הקדיש את תפקידו העיקרי בתפיסתנו היום, את הקשרו המלא והגלוי והמשמעותי בקשר למוות?

דומה שדבר זה ארע רק באשכנז ורק בעקבות מסעי הצלב של המאות ה"א-י"ב. מתברר כי כעת נוצר צורך פסיכולוגי, שיסודו באירועים היסטוריים טראומטיים, לתת בסידור התפילה מענה לבעיות הקשות שעוררו הפוגרומים, מסעי הצלב, שחיטת אנשים ואונס נשים ומעשי המרת דת בכפייה וכיוצא באלה. תחושתם של בני הדורות ההם שבהתנהגותם הם מקדשים שם שמים ברבים, נתנה לתפילה הפותחת ב"יתגדל ויתקדש שמה רבא" את מלוא עוצמתה. תפילה שכבר שימשה בהרבה הקשרים מתחלפים וכבר זכתה להתקשר באופן חלקי ושולי אל בית הקברות, נעשתה לפתע התפילה, בה"א הידיעה, הקשורה לשכול ולסבל.

בהחלט אפשר לומר כי גם השפעת תורות סוד שונות, כגון הקבלה שהחלה להתבסס מעט מאוחר יותר, סייעה לתהליך זה, שהרי תורות הסוד עוסקות בעיקר בעולמות אחרים, עליונים, בנשמות ובנפשות ובגורלן בעולם העליון, וביכולתו של אדם המהלך על פני האדמה להשפיע על אירועים המתרחשים בעולמות גבוהים ממנו. הקביעה כי אמירת קדיש בעולמנו יכולה לסייע לנפש המת בדרכו בעולם הבא סייעה אף היא להחדרת הקדיש – לא פעם בניגוד לדעתם של פוסקי הלכה והוגי דעות – אל עולם בית הכנסת והחיים היהודיים בכלל. כך זכה הקדיש לתפקידו המפורסם ביותר, שהוא גם האחרון בסדר התהוותו.

ובהקשר הזה של העולם האשכנזי של אותם ימים נולד הסיפור המפורסם המופיע בספרו של ר' יצחק מוינה, "אור זרוע". מחקרים חדשים הראו שחלק מסיפור זה קדום הרבה יותר, אבל שילובו של הקדיש בתוך הסיפור נעשה כנראה רק באשכנז, וזאת כדי להצדיק את המנהג של אמירת קדיש על ידי יתומים. וכך מספר לנו בעל "אור זרוע": "בצרפת ראיתי שאין מקפידים על כך מי שיאמר קדיש, אם נער יתום או נער שיש לו אב ואם, אבל כמנהגנו [=שילד יתום] אומר

קדיש יתום	תרגום:
האבלים	יתגדל ויתקדש שמה רבא.
קהל	אמן.
האבלים	בעלמא די ברא כרעותה, וימליך מלכותה ויצמח פרקנה ויקרב משיחה.
קהל	אמן.
האבלים	בחייכון וביומייכון ובחיי דכל בית ישראל, בעגלא ובזמן קריב, ואמרו אמן.
קהל	אמן. יהא שמה רבא מברך לעלם ואבלים
האבלים	יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמה דקדשא בריך הוא.
קהל	אמן.
האבלים	לעלא מן כל ברכתא [בשבת שובה: לעלא לעלא מכל ברכתאן ושירתא תשבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא, ואמרו אמן.
קהל	אמן.
האבלים	יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים טובים עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן.
קהל	אמן.
האבלים	עשה שלום [בשבת שובה: השלום] במרומיו, הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל, ואמרו אמן.
קהל	אמן.

קדיש יתום, סידור
אבי חי ליום השבת,
הוצאת ידיעות ספרים,
ירושלים, תש"ס.

קדיש] מסתברא משום מעשה שהיה". וכאן הוא מביא סיפור מפורסם על רבי עקיבא שראה אדם אחד שהיה ערום ושחור כפחם, רץ וחבילה של עצים על ראשו. רבי עקיבא עוצר אותו ושואל מי הוא ומדוע הוא עושה מה שהוא עושה. האיש עונה לו שהוא למעשה כבר אדם מת, שנגזר דינו להישרף בגיהינום, ויום הוא הולך לחטוב עצים ואז שורפים אותו בהם, ולמחרת אוספים את אפרו והוא שוב חוטב עצים ושוב שורפים אותו, וכך הוא מתענה יום אחרי יום. ואז שואל רבי עקיבא האם ישנה דרך לשחרר אותו מייסוריו, והאיש מגלה כי לו היה לו בן העומד בקהל ואומר "ברכו את ה' המבורך", והקהל משיב ב"ברוך ה' מבורך לעולם ועד", או אומר "יתגדל ויתקדש", והציבור משיב ב"יהא שמה רבא מברך", מיד יתירו אותו מייסוריו. ההמשך ברור וצפוי. רבי עקיבא מוצא שלאותו אדם היה אכן בן, אלא שהוא מעולם לא למד תורה ואף לא נימול. רבי עקיבא מקבל על עצמו לטפל בילד ולחנכו. כמה שנים לאחר מכן עומד הנער בבית-הכנסת, אומר "יתגדל" והציבור משיב לו כראוי, ובאותו רגע מתירים את המת מן הפורענות והוא בא אל רבי עקיבא בחלום ומודה לו על מה שעשה למענו.

לא מעטים מביאים סיפור זה כראיה שכבר בימי רבי עקיבא, ימי התנאים, שימש הקדיש בתפקידו כתפילה לזכר המתים או למענם, אך מסתבר כי רק בימי הביניים, ובאשכנז, שולב עניין הקדיש אל סיפור זה, שאולי היה מוכר עוד לפני ר' יצחק מוינה. ונראה סביר לומר כי שילוב הקדיש בסיפור בא להסביר את המנהג, שזה עתה מקרוב בא לעולם, המקשר את הטכסט הארמי הזה לעולם האבלות והיתמות.

כך הגענו למצב שמאז המאה הי"ג לערך הפך התפקיד האחרון-בזמן של הקדיש לתפקידו הראשון-במעלה, לפחות בחשיבתה של החברה הישראלית של היום.

לסיום נביא עניין שולי אך נחמד. אנחנו אומרים בקדיש את המשפט "בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל". והנה, בבבל בתקופת הגאונים נהגו לומר כאן "בחייכון וביומיכון ובחיי ריש גלותא", כלומר, הוסיפו את ראש הגולה למי שבזמנו תתגלה מלכות א-לוהים בעולם. בארץ ישראל של ימי הגאונים, בימיו של רב אביתר הכהן שניהן כראש הישיבה, נהגו דרך קבע להוסיף בקדיש את המילים "בחייכון וביומיכון ובחיי רב אביתר הכהן". יהודי תימן, בזמנו של הרמב"ם, היו מוסיפים ואומרים "ובחיי רבנו משה בן מימון". והנה מצאתי בכתובים כי בשבת הראשונה לאחר שהגיע לחופי העיר הנציב העליון הבריטי, סיר הרברט סמואל, אמרו, לפחות בחיפה: "בחייכון וביומיכון ובחיי הנציב העליון סיר הרברט סמואל ובחיי דכל בית ישראל, בעגלא ובזמן קריב". מסתבר שהתפילה למען המתים המשיכה את חייה ומעולם לא מתה.